

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כה, תשל"ד

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשוננו לעם

קונטרסים עממיים לענייני לשון

בעריכת ע' איתן ומ' מדן

מחזור כה, קונטרס ד-ה (רמ"ד-רמ"ה) טבת תשל"ד

היוצר ויצירתו

במלאות חמישים שנה לפטירתו של אליעזר בן יהודה

(כ"ו בכסליו תרפ"ג - כ"ו בכסליו תשל"ג)

מאת

פינחס נאמן

הוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית
ירושלים

בהתקנת הקונטרס לדפוס סייעה
נורית רייך

בדפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים
מִנְצְבוּ בְּנוֹ מִשָּׁה ז"ל

פרק א: תחילתו של אליעזר בן יהודה

הגב' קמדה, רעייתו של בן יהודה, מעידה על בעלה, שאמר, כי יחיו מתחילים רק עם עלייתו ארצה, וכל מה שהיה קודם, בטל ומבוטל בעיניו. ואולם סבורני, שהפריזה לא מעט בעדותה זו. במאמריו האוטוביוגרפיים 'החלום ושברו', שנתפרסמו ב'התורן' בשנות 1917-1918, אין בן יהודה מבטל את שנות פעולתו בגולה, כי אם להפך, מחשיב הוא אותן מאוד כהתחלה וכיסוד לאידיאלים, שעליהם נלחם ולהגשמתם עבד ועמל כל ימי חייו. כך, למשל, מייחס הוא את עובדת היותו ארץ-ישראלי וגם עברי לאחד מרבותיו בימי נעוריו, לראש ישיבת פולוצק ברוסיה. בדברו על רבו החביב הזה יספר לנו: 'ופעם גם נתן לי לקרוא הספר 'פור עוני', תרגום עברי של רובינזון קרוזאה. למן אז גדלקה בנפשי אש האהבה ללשון העברית, אשר מים רבים של שטף החיים אחרי כן לא יכלו לכבותה, וזו האהבה ללשון העברית היא שהצילתני מהסכנה שארבה לי על דרכי חיי החדשים' (החלום ושברו, עמ' ה). וכן נשמע לקמן, שאף היסוד לפעולתו כמחיה הלשון העברית הונח בגולה, וכבר בפאריס הזרה החל לפעול בכתב ובעל פה להפיכת העברית החנוטה לשפה חיה ומדוברת. לפיכך, בבואנו לכתוב על בן יהודה היוצר, אי אפשר לנו להתעלם לגמרי ממעשיו בשנות ילדותו ובחירותו בגולה לפני עלותו ארצה.

בן יהודה נולד בעיירה הליטאית לושקי בח' אדר תרי"ח

(1858 – יום הולדתו המדויק אינו ידוע). שמו האמיתי היה אליעזר יצחק בן יהודה ליב פרלמן. בשם בן יהודה השתמש לראשונה כשם ספרותי בדפי וחתם בו על מאמרו הראשון ששלח לירחון "השחר". בן חמש נתייתם מאביו, ואמו האלמנה, שקצרה ידה לחנכהו בביתה, מסרה אותו לידי דודה האמיד וולפסון, שהיה בעל אחוזה בסביבות העיר. בבית זה, בית יהודי ירא שמים, גדל ונתחנך עד גיל בר מצוה, ואחר כך שלחו הדוד לישיבה הגדולה בעיר פולוצק, שילמד להיות רב בישראל. ראש הישיבה ר' יוסי בלויקר, רב צעיר גדול בתורה ונוטה בסתר להשפלה, הרגיש בכשרונותיו של הנער היתום ובשקידתו הרבה על הלימודים, ועל פן נטה לו חיבה וקירבהו אליו. ברבות הימים, משרכש תלמידו זה את אמונו הגמור, פתח עמו בשיחה על לשון הקודש ודקדוקה, הדרושה מאוד להבנת חכמת התורה, והחל ללמדהו דקדוק על פי הספר הנודע בימים ההם "צוהר התיבה" לשלמה זלמן הענא, רבו של נפתלי הירץ ויזל. ואולם כעבור שנה החזירהו הדוד לאחוזתו ושלחהו ללמוד בישיבה הסמוכה שבעיר גלוצבוקאיה, כדי שיהיה נתון יותר להשגחתו. אך משחזר הנער לבית קרובו, החלו אנשי שלומו של הדוד לדבר בו סרה ולהאשימהו בקריאת "ספרים חיצוניים". אחדים מן הקנאים ארבו לנער, ובערב חרפי אחד, כשנשאר יחידי בבית המדרש לאחר תפילת ערבית, התעבבו בחשאי יחד עם הדוד למקום לימודיו ותפסוהו בקלקלתו, כשהוא מעיין בספר "פסול". היה זה הספר "גן נעול", מחקר פילולוגי על השמות הנרדפים בלשון העברית

ליהודי תלמיד חכם וירא שמים, לרבי נפתלי הירץ ויזל. אבל הדוד, שהיה בור ועם הארץ, לא חקר את הנער ולא שאל אותו לטיב הספר ומהותו, אלא בשובו הביתה גרש אותו מאחוזתו. יקח את התפילין ולך לך! צעק. הנער הנבוכך בן ה-14 לא השיב דבר ולא ניסה להצטדק ולהתנצל. הוא שם את התפילין בכיס מעילו, ובלילה אפל וקר יצא ברגל בדרך העירה, וסמוך לחצות הגיע לבית המדרש לבקש מקלט. רועד מקור, עייף ורעב ונדהם מפל מה שעבר עליו זה עתה, שכב על אחד הספסלים ונרדם. עם שחר, כאשר התחילו בני העיר להתכנס לתפילה, ניגש אליו השמש וטלטלהו: זמן להתפלל, בחור! בין המתפללים משך את לב הנער איש אחד בעל קומה ובעל צורה, השונה מהאחרים גם בתלבושתו הנאה. אך גם הנער אליעזר משך את תשומת לב האיש בעמידתו השקטה, במבוכה שעל פניו, ובייחוד בעברית הנכונה שנשמעה בתפילתו. כאשר רק חלץ את התפילין, מיד ניגש האיש אליו ושאלו למקומו ולמעשיו בעיר זו. הנער סיפר לו בתמימות את סיפורו של הלילה האחרון. האיש נודעזע ממזימות הקנאים ואכזריות הדוד ולקח את הנער אתו לביתו. שם האיש היה נפתלי הירץ יונס, חסיד חביד שהתמשכל, ועתה הגהו בעל בית חרושת לשכר וגם סופר ומשורר עברי. בבית יונס מצא בחור הישיבה ספרייה ברוסית ובגרמנית וגם בת נאה בגילו, דורה, שהייתה לו למורה בלימודי חול ושפות זרות, ואגב הוראה נקשרה נפשה בנפש תלמידה המוכשר והחרוץ. כעבור שנתיים החליט אליעזר בהסכמת מארחו ואהובת לבו לנסוע לדינבורג.

היא דיונסק של ימינו, ושם נתקבל למחלקה הרביעית של בית הספר הריאלי וגמר אותו בהצטיינות בשנת 1878 – תעודת בית הספר שמורה במוזיאון "בצלאל בירושלים".

"במעלליו יתנפר נער" – אמר החכם מכל אדם (מש כ, יא). גם בן יהודה נתגלו מנעוריו כשרונו וחריצותו, בשיבה תחילה ובבית הספר הריאלי אחר כך. גם תכונותיו היסודיות, עקשנותו ואומץ לבו שלא להרפך ראש ולא להירתע ממכשולים בדרך למטרה הנכספת, נתגלו בו כבר באותו לילה אפל, שבו גורש מבית דודו, כששק התפילין בכיסו הוא כל רכושו. הסגילות הללו ליוו אותו בדרכו גם בתקופות המאואחרות יותר בחייו ועזרו לו להתגבר על כל הקשיים הפנימיים והחיצוניים, שעמדו בדרך עבודתו ומפעלו כל שנות חייו. תולדות היתום אליעזר פרלמן בפולוצק ובגלובוקאיה, בבית המדרש ובבית הספר, הם הם המפתח להבנת חיי היוצר בן יהודה ודרכי יצירתו המופלאה.

קול מ מרום. – גם בדינבורג זכה בן יהודה ב"מלאך מושיע" כמורה דרך בחייו ובהתפתחותו החברתית. הבחור ויטינסקי, בן למשפחה יהודית חשובה באחת מערי ליטא, תלמיד אותו בית הספר הריאלי, הוא שהאיר פנים לאליעזר, סיפק לו כל צרכיו החומריים ואף פתח לפניו עולם חדש, העולם הסוציאליסטי. לא עברו ימים רבים ואליעזר הפך ניהיליסט, כרוב חבריו שבריאלי, ונדר נדר להקריב אף הוא את כל חייו להעם, רוצה לומר לעם הרוסי. הוא הלך והתרחק מהיהודים ומכל ענייני הציבור היהודי, שנהיה בעיניו דבר קטן ודל לעומת ה"עם" הגדול הרוסי. "חשתי את עצמי

— אומר בן יהודה — או לפחות, נדמה לי, כי אני חש את עצמי רוסי גמור. אבל עוד נשאר חוט אחד, שעליו פל פלי יוצר של ניהיליזם לא הצליח, וזה החוט היה האהבה ללשון העברית! לא יכולתי לפרוש ממנה, ומעת לעת בכל מקום ובכל זמן שנודמן לי ספר מהספרות העברית החדשה לא מצאתי די כוח בנפשי להתנפר על תאותי לקרוא בו. אמנם הספרות העברית בזמן ההוא לא הצטיינה ביותר לא בתוכן ולא בצורה, והסגנון של רוב סופרי הזמן ההוא לא היה עלול לחבב עליי את הלשון העברית, ואף על פי כן גחלת החיבה ללשון העברית לא כבתה... ואולם מסתבר, שהניהיליזם של אליעזר הצעיר לא היה שורשי ביותר, ולא היה פה חזק כמו שהוא חשב. מתחת לסף ההכרה חבויים היו בנפשו של תלמיד הישיבה עוד הרבה והרבה חוטים, מלבד האהבה לעברית, שקשרו אותו לא רק לשפת עמו, אלא גם לתחייתו המדינית בארצו, ודרושה הייתה רק רוח בלתי מצויה, רוח ממרום, שתשרש מקרבו את כל המחשבות הזרות והדאגות לעמים הזרים ותחזירנה אל חיק עמו וצור מחצבתו. והרוח הזאת באה בשנה האחרונה ללימודיו בריאלי.

השנים שאני עומדים בהן, שנות השבעים והשמונים של המאה הי"ט, הן שנות ההתעוררות הלאומית הגדולה בגרמניה ובאיטליה, ובייחוד בארצות הבלקן. בשנת 1877 יצאה רוסיה למלחמה על טורקיה למען שחרור בולגריה וסרביה, שהתקוממו נגד שעבודתה של טורקיה, ובין התלמידים הבוגרים נפוצו פרוצים נלהבים, הקוראים לנוער להתנדב לצבא הרוסי

במלחמתו הקדושה לחופש העמים הקטנים והחלשים. הנוער התמים מתלהב, עוזב את ספסל הלימודים והולך לקרב, והנוער היהודי, כרגיל, צועד בראש. אף פרלמן שלנו, תלמיד הפיתה המסיימת וחבר נאמן למפלגת "רצון העם" (Narodnaya Volya ברוסית), שותה בצמא את הידיעות על ניצחונות הרוסים והבולגרים בשדה הקרב. אך פתאום, בעודו בחדרו בדומיית הליל וקורא את המאמרים הנלהבים על חופש העם הבולגרי וחירות שאר ארצות הבלקן, קרה דבר מוזר ומפתיע, המזכירנו רגעי ההתגלות לנביאים. מחשבה בלתי צפויה צצה במוחו והעיקה על לבו: "הא כיצד? – שאל את עצמו – רועי החזירים של סרביה ורועי הבקר של מונטנגרו והבוערים בעם של בולגריה זקוקים לחירות לאומית ועצמאות מדינית, והיהודים לא? אנו יוצרי התנ"ך, עם הנביאים, זרע המכפים, נידונים לשעבוד נצחי ולעבדות עולמית?! היה לא תהיה?". ופתאום כאילו נפתחו השמים וזכמו ברק הבריק לנגד עיני – מספר בן יהודה – ומחשבתו עברה מהבלקנים למעברות הירדן בארץ ישראל, וקול פנימי תמוה שמעתי קורא אליי: תחיית ישראל ולשונו על אדמת האבות!". הקול השמימי הזה, שנתגלגל ממרומים לתוך עמקי נשמתו היהודית, לא יסף – על אף הפרישה שהבריו פרשו ממנו. הוא סיים לימודיו ונסע לפאריס ללמוד רפואה ולהודיין בידיעות ובאמצעים לעבודתו העתידה בארץ האבות.

פסיעה ראשונה. – ברחוב הבין-לאומי שבעיר הבין-לאומית, ברחוב סן מישל, בעליית גג קטנה, מכווץ בתוכו

ורועד מקור, יושב בחור צעיר דל ורזה כפוף על גבי שולחנו
הקטן ומדפדף בסדר ישן ומרופט. מדפדף ורושם פתקאות
פתקאות, ההולכות ומצטברות לערמה גדולה ומכסות את כל
השולחן. לפי רהיטי החדר והקור שבו אין הבחור נראה
אמיד ביותר, ולפי הספרים והתצלומים שעל הספה הישנה
ניכר, שזהו סטודנט מהמחלקה לרפואה. אך המזור שבדבר
הוא, שהספר שלפניו איננו ספר קריאה ולא ספר לימוד,
ואף לא ספר צרפתי בכלל, אלא... משניות סדר זרעים.
מי הוא אפוא בחור פלא זה היושב בלילות חורף בפאריס
המעטירה ולומד משניות? מפיי הקונסיראו' (החצרן) נדע רק
כי שמו מְסִיָּה פֶּרְלֶמָן, ותו לא. אך מפיו גופא נשמע, שזה
מידענו אליעזר הלזשקאי, שנתגלגל שמה. ואשר למשניות, הרי
זה סיפור אלף לילה ולילה. לדבריו בא ללמוד לא למען
עתידו, כי אם למען עתיד עמו. אך מה למשניות ולכל זה?
גם העיון במשניות למען העם הוא, כי לא תיתכן תחייה
לאומית של עם בלי תחיית לשונו הלאומית, כשם שלא
תיתכן תחייתו המדינית בלי השיבה לארצו. ואולם בו בזמן
שהשיבה לארצנו תלויה גם בגורמים מהחוץ, הרי החייאת
שפתנו כשפת הדיבור בחיי יום יום תלויה אך ורק בנו בעצמנו.
"יש לנו שפה – אומר הבחור – שבה נוכל לכתוב ככל העולה
על רוחנו, וגם לדבר בה יש לאל ידינו, אם אך נחפוץ".
לאחר לילות נודדים רבים, שהקדיש הסטודנט הליטאי
לשאלה המטרידה "מי יחזיר לנו את שפתנו הנשכחת אשר
עזבניה מאות רבות בשנים?", הגיע לידי הפרה, שבכוח
הרצון יהיה אפשר להתגבר גם על קושי זה, והעם פולו

יוכל לחזור להשתמש בעברית בחיי יום יום, כשם שיחידים
וקבוצות לומדים לדבר יפה בשפה זרה, שמעולם לא שמעו
צלצולה מקודם לכן.

אכן כדי לעזור באחרים רצון כזה, החליט לעזורו
תחילה בעצמו הוא. בביתו של החוקר הישיש בר גולדברג
מצא ידידים מיוצאי רוסיה וליטא יודעי עברית, שהסכימו
לשוחח אתו בלשון זו על כל ענייני חול. בבית זה מצא גם
את הסופר המזרחן גצל זליקוביץ, שבילה חודשים אחדים
בקרב יהודי תוניס ומארוקו, ומפיו שמע פרלמן בפעם הראשונה
שיחה טבעית ופשוטה בלשון העברית. מאז דיברו ידידים
אלה ביניהם תמיד עברית. שאלת תחיית הלשון בדיבור פה
נפתרה אצל פרלמן בבת אחת. אסמכתא נוספת, שאפשר
להשתמש בעברית כבכל שפה חיה, מצא הסטודנט שלנו
בידיד אחר מבאי ביתו של גולדברג, וונדלמן שמו. אתו ישב
פעם באחד מבתי הקפה הגדולים בבולואר מונמארטר
ושוחח אתו שעה ארוכה שיחה נלהבת ורצינית בשאלות
המדיניות של הימים ההם על טהרת הלשון העברית, בלי
שאחד מהם הרגיש, שהם מדברים בשפה בלתי שגורה בפיהם,
בשפה שצליליה נשמעים בפעם הראשונה במקום מרכזי
בבירה אירופית זו. מאז החליט הסטודנט פרלמן, שהעברית
תהיה לשונו ממש, לשונו הטבעית והתמידית. ואולם לא
ארכו הימים, ופרלמן נתקל בקושי חדש, והפעם לא מצד
הדוברים, אלא מצד השפה. כבר באותה שיחה במונמארטר
הרגיש, "עד כמה העברית איננה יכולה עדיין להיות כלי
השימוש בכל צורכי החיים הרגילים של בני אדם". אך

הליטאי העקשן לא נרתע לאחור גם מפני קושי זה. הוא נזכר באוצר הלשוני העשיר הגנוז בספרות הקדומה שלאחר המקרא, במקורות שרק יחידי סגולה מצויים אצלם, ואמר לחשוף אוצרות אלה ולקבעם בספר מיוחד למלים עבריות. וכה יספר לנו בן יהודה בספרו 'החלום ושברו' (עמ' יז):
'אז ראיתי צורך לעשות לי לעצמי רשימה של מלים עבריות היותר דרושות בדיבור ואתחיל לחפש בספרי המחקר הקודמים. רשימה זו הייתה תחילת המילון. כשגדלה קצת זו הרשימה, רציתי לקרוא לה שם קצר, ואחרי מחשבה של כמה ימים הבריקה פתאום לפני עיני מלה חדשה: מילון - זו הייתה המלה החדשה הראשונה שיצרתי בלשון העברית'. וכאן בעלייה הקרה הזו אנו רואים את היוצר בפסיעתו הראשונה בדרך החייאת השפה, כשהוא מעיין במשניות סדר זרעים ודולה משם את פניני הלשון הנשפחות והנדירות.

אבל מדוע פה דלים וחיוורים פניו, ומדוע יגיש בכל פעם ביד רועדת ממחטה אל פיו? בדמו הוא יוצר! הוא גונח דם. רוחו עשויה לבלי פחד ומורא, אך גופו כרע תחת סבל המציאות המרה: הקור האיום והעבודה המייגעת של מעתיק ומתרגם. הרופאים גילו בגופו מחלת השחפת הארורה.

פוחו של מאמר. - על אף סבלו הגדול ותנאי חייו הקשים התאמץ הסטודנט השחפני להפיץ ברבים את דעותיו על תחיית העם בארצו ובשפתו, אלא שמפיריו היהודים לא הטו אוזן לדעות ריאקציוניות כאלה. לאושרו ולאושרנו נמצא

איש מבין הגויים, הרזון הפולני צ'שניקוב, פתב העיתון הליברלי 'רוסקי מיר' (העולם הרוסי), שדחף את הסטודנט שלנו לפרסם דעותיו מעל עמודי עיתון עברי. ל'חסיד אומות העולם' זה אנו חייבים הרבה על התגלותו של בן יהודה בעולמנו בעוד מועד. בימים הראשונים לבואו לפאריס נוהג היה פרלמן לבקר במחלקה הרוסית של הספרייה הלאומית שבפריז, ובערב אחד, בשבתו לבדו אל שולחן העיתונים, נכנס אדם כבן 40, שתואר פניו ולבושו המהודר העידו בו, כי הנהו רוסי אמיתי, שרגלי אבותיו לא עמדו על הר סיני. האיש העיף עין על תוכן עיתונו 'רוסקי מיר', התבונן אנב כך בסטודנט היושב ממולו, ולבסוף פנה אליו בשאלות רגילות של היפרות ראשונה: מי הוא, מאין בא, ומה מעשהו כאן? התשובות הקצרות והנאות של הסטודנט עשו עליו רושם טוב, והוא הזמינהו לכוס קפה ברובע הלאטיני החביב על הסטודנטים הפאריסאים, ומאותו ערב התיידד אתו. צ'שניקוב היה לידידו הצעיר לא רק לידיד, אלא גם למורה דרך, ובהיותו בא-כוח עיתון חשוב ובן למשפחת אצילים, המבקר במקומות הפגישה של גדולי המדינאים ואנשי הספרות והאמנות, לקח שמה גם את ידידו הצעיר אתו. השניים התקרבו איש לרעהו, אך פרלמן לא גילה לידידו הרוסי את דבר רעיונו וחלומותיו על תחיית העם ולשונו מחשש, פן יזר לא יבין זאת, אבל העיתונאי המנוסה והפיקח הרגיש, כי ידידו הצעיר מסתיר ממנו משהו, ועל כן החל להקיף אותו בשאלות, עד שזה גילה לו את כל לבו ואת תכניתו לעלות ארצה פרופא, ושם יפעל לפלס דרך

לרעיון תחיית השפה. והנה דוקא הגוי התייחס לתכניתו באהדה רבה, אלא שמצא את הדרך להגשמתה לבלתי מספיקה – בהיותה ארוכה מדי. לעומת זאת התעניין לדעת, אם ישנה עיתונות עברית, ואם פרלמן יודע לכתוב בלשון זו. וכאשר שמע על קיום השבועון "המגיד", לחץ על פרלמן לשבת מיד לכתוב מאמר לשבועון זה. "המגיד" היה העיתון העברי בה"א הידיעה, ועורכו, הסופר דוד גורדון, ריכז סביבו את מיטב הסופרים והחכמים העברים שבזמנו. אך למאמרו של פרלמן לא נתן מקום. יש גורסים, שתשובת המערכת הייתה: "אין המאמר ראוי לדפוס"; אך בן יהודה אינו מזכיר בויכוחותיו כל תשובה של העורך. הוא רק כותב: "עברו שבועות אחדים, וב"המגיד" אין קול ואין קשב ממאמרי". הוא התרעם על יועצו הרוסי, אשר דחפהו לשלוח מאמר ש"אינו ראוי לבוא בקהל". אבל הידיד, המבוגר ממנו ומנסה ממנו בענייני עיתונות, ראה את העניין בעניינים פקוחות יותר. "המאמר – אמר לידידו המאוכזב – ראוי להתפרסם בכל עיתון, אפילו בעיתון אירופי, ואם 'המגיד' שלכם לא פרסמו, אין זאת אלא שעורכו מתנגד לעצם הרעיון". והערכתו הייתה נכונה. כך הסביר את העניין גם הד"ר קלזנר, אשר כעבור עשרות רבות בשנים כתב במאמרו על בן יהודה, כי "בעל המגיד נבהל מפני חידושו של הרעיון". צ'שניקוב בכל אופן לא נואש וחקר את חברו הצעיר, היש עוד עיתונים בעברית, וכאשר שמע על הירחון "השחר" ומהותו, קרא בשמחה: "השחר יפרסם את מאמרך, אך לקובץ חודשי כזה יש להרחיב את הדברים. אל תתירשלו!

התקן מאמרך ושלח אותו. - עשיתי כעצת ידידי - מספר
בן יהודה - ואשלח המאמר ל'השחר', וכעבור כשבוע ימים,
בבוקר יום הפיפורים, קול דופק בדלת חדרי, ומתחת לדלת
נדחק החדרה קלף (גלויה) של דואר. זו הייתה תשובת בעל
'השחר', כי יפרסם מאמרי בחוברת הבאה. - עטך אתך,
וברכה אני רואה בעטך! - אלה המלים מתוך דברי תשובתו
של בעל 'השחר' נחקקו בזיכרוני, מסיים בן יהודה את
סיפורו על תולדות מאמרו הראשון (שם, עמ' י-ו). ואמנם
בחוברת ניסן תרל"ט של 'השחר' נתפרסם המאמר בשינוי
קל של שמו: 'שאלה נכבדה' תחת 'שאלה לזהטת', שנתן
לו פותבו.

במאמר זה, המיוחד בתוכנו ומפליא בחידושו, דרש
פותבו א' בן יהודה שתי דרישות עיקריות: א) להשיב את
המלוכה לבית ישראל; ב) להשיב לתחייה את הלשון העברית
ולעשותה שפת הדיבור בחיי יום יום.

להצדקת דרישותיו אומר הוא שם בענין החייאת
השפה: 'גם כאשר שנאת העמים איש לרעהו כליל תחלוף
מן הארץ, וכל העמים כולם ייתנו ידיהם זה לזה ללכת יחד
בדרך המזבילה אל תכלית האנושות, השפות השונות לא
תחדלנה בקרב הארץ לאושר האנושות כולה'. מאמר זה,
שהיה חתום בשם בלתי ידוע בימים ההם, הפה בכל זאת
גלים גבוהים במימי האגם העומדים של חיי היהודים השקטים
שבתפוצות. במהירות רבה נישא שם המאמר על כנפי הרוח
בכל ארצות הגולה לעורר סערת זעם חזקה. התקופה היא
תקופת ההשפלה בישראל, תקופת 'היהודי באוהל', שבה

לא רק המתבוללים, אלא גם המשפילים העברים, מתאמצים להידמות ככל האפשר אל חבריהם הלא-יהודים - להיות ככל הגויים בית ישראל; עסקני ישראל מייסדים חברות -מפיצי השכלה-, כדי לשים את השפה הרוסית בפי ילדי היהודים, ואף מכרזים השכם והערב על הפאטריטיזם הרוסי שלהם. והנה בא כותב מסתורי, החותם בשם אקזוטי בלתי רגיל, וקורא לשוב לציון וירושלים ולחזור לשפה העברית העתיקה כשפת הדיבור של העם היהודי. הלא זה אסון, ההורס כל עמלם הציבורי ועבודתם התרבותית המתקדמת! אנו כיום אולי נתקשה להבין: איכה יכול מאמר עברי בירחון עברי לחולל סערה כזאת בציבור וליצור תנועה לדורות? אך אין ספק, שפרסום מאמרו של בן יהודה -שאלה נכבדה- היה בכל הנוגע לתחיית הלשון וליצירת התנועה העברית החדשה מה שהיה -מדינת היהודים- של הרצל לתנועה הציונית המדינית.

ר ע י ו ן ו מ ע ש ה . - עם כל האמור למעלה עלינו להודות, שגם בן יהודה, ככל האישים הגדולים וראשי התקופות בהיסטוריה, לא יצר יש מאין. יצירה כזו - אומר קלזונר - מייחסים אך לאלהים לבדו. יוצר אמיתי יוצר יש מיש, יוצר כזה היה בן יהודה. על דרך הברכה -המחזיר נשמות לפגרים מתים- נוכל לומר על בן יהודה, שהחזיר גוף לנשמה ערטילאית, שהייתה מרחפת בעולמנו כאלפיים שנה. כוחות געלמים של געגועים טמירים וכיסופים נפשיים לשפתנו הלאומית היו חבויים וספונים במעמקי הנשמה העברית של עמנו מאז ומקדם, והוא בא וחשף אותם. הוא ליקט וליכד

את הניצוצות הבודדים הפזורים פה ושם בלשון שבטי ישראל והפך אותם לאבוקה גדולה רבת אורה.

מובן מאליו, שלא במאמר אחד, ותהיה השפעתו כאשר תהיה, בנה בן יהודה את עולמו העברי והקים את התנועה הגדולה של החייאת הלשון. אמנם מאמרו "שאלה נכבדה" עורר את הלבבות, אבל מאמרים, שאין עמם מעשים, אינם אלא נשמות ערטילאיות. אין שום תנועה חברתית מתקיימת אלא בכוח המעשים המלויים אותה והפעילות שמשקיעים בה יוצריה. לאושרה של התנועה העברית יותר משהיה בן יהודה בעל הלכה, היה איש המעשה. לכאורה ניצחה האידיאולוגיה שלו את מרבית יריביה, ואף בעל "השחר", אשר פרסם את מאמרו של בן יהודה, אך התנגד לו מתוך הנחה, כי אפשר לנו לחיות חיי עם בגולה ולהניח את הלשון העברית לעוסקים בחכמת ישראל, גם הוא חזר בו מהנחתו זו והודה, כי "לקיום האומה נצרך דבר ממשי: ארץ ולשון". אבל בן יהודה לא הסתפק בניצחון רעיונו, הוא רצה בהתגשמות תכניתו הלכה למעשה, והתקוה להתגשמות זאת באה ממקור שלא פילל ובדרך ייסורים קשים שליוו אותו כל ימי חייו.

"בימים האלה - הוא פותב בזיכרונותיו - קרה לי מקרה רע, ואולי זה היה מקרה טוב, ששינה קצת את זממי בדבר היי בארץ ישראל. גיחת הדם, שלקיתי בה עוד בחורף הראשון לבואי פאריסה, מפני הקור העז ששלט אז בצרפת, התגברה עתה בכל כך תוקף, שהרופאים אסרו עליי לעבוד במעבדה הכימית ובניתוח הגופים". תקותו להתפרנס בא"י על חכמת הרפואה הייתה לאין, ובצר לו פנה אל קארל נָטֶר, מייסד

מקוה ישראל, בשאלה, אם יוכל לתת לו איזו עבודה בירושלים? נָטַר הציע לו להיפנס לזמן קצר לבית המדרש למורים של חברת "פל ישראל חברים" להשתלם בצרפתית, ואז ישלחוו למקוה ישראל כמורה ללימודים פלליים. הצעה זו נתקבלה על דעתו, אך גיחת הדם התגברה, ורופא בית המדרש שלחו לבית החולים רוטשילד. והנה בבוקר אחד הובא שמה חולה כבן שלושים נהוג כאיש צעיר בעיניו. כאשר הוגד לבן יהודה, כי זהו איש מירושלים, רץ אל מיטתו והתחיל לדבר אתו עברית, ומיד התברר לו, כי זהו החוקר הנודע אברהם משה לונץ, שאת שמו כבר פגש ב"מכתבים מירושלים" ב"השחר". מאז לא זו ממנו כל הימים, שנשאר בבית החולים, והיה לו לעיניים, פשוטו כמשמעו. השיחות הממושכות ביניהם התנהלו, כמובן, על טהרת העברית, ובהן התרגל להברה הספרדית הנהוגה בארץ, שבה משתמשים גם האשכנזים, והעברית הזאת היא השפה המשותפת לבני העדות השונות בארץ. "הדברים האלה ששמעתי מפי האדון לונץ - פותב בן יהודה - חיוקו את אמונתי באפשרות תחיית הלשון העברית בארץ ישראל".

בינתיים נפסקה גיחת הדם, ומבית החולים רוטשילד שלחו אותו לאלג'יר. ישיבתו בקרב יהודים ספרדיים עזרה לו להסתגל לדיבור העברי החי בהברה הספרדית, אך לא רצה להישאר שם. הוא העדיף את הדאגה לחיי רוח בירושלים מן הדאגה לבריאות גופו באלג'יר, ועם פוא האביב חזר לפאריס כדי להכין את עלייתו ארצה. לא ידע, במה יתפרנס שם, אבל בפאריס לא מצא מנוחה לרוחו, ועל פן החליט

לעלות ארצה בחוסר כול. היחיד, שעמד לימינו גם הפעם, היה שוב ידידו הרוזן צ'שניקוב; הוא נתן לו את הפסגה הדרוש להוצאתו דרך וינה, שבה רצה להיפגש עם עורך "השחר".

בדרך הביתה. - בבוא אליעזר לוינה הצטרך להמתין לשובו של סמולנסקין מסירו ברוסיה, ובימי המתנה אלה נחרץ גורלו המשפחתי. "כשבוע ימים לשבתי בווינה - מספר בן יהודה - דפקו על דלת חדרי במלון, וכאשר פתחתי הדלת, ניצבה לפניי נערה, שכמעט לא הכרתיה. זאת הייתה היא, דבורה. לא הוליי ולא חיים של צער שנסקפו לנו בעתיד לא הרתיעו אותה משתף חייה בחיי. המשפחה העברית הראשונה בזמננו נוצרה. בינתיים הזר גם עורך "השחר", ובביתו נכנס הזוג הצעיר לחופה כדת משה וישראל. סמולנסקין זה, שהכניס את בן יהודה לעולם הספרות העברית, הוא היה גם השושבין, שהכניסו לחופה ולחיי משפחה. כעבור ימים אחדים הפליג הזוג הצעיר לקושטא, במקום שנלוו אליהם גם הידיד הרוסי, ויהד נסעו ליפו. מיפו שלח בן יהודה מברק לפרומקין, ולמחר בבוקר, בעשרת ימי תשובה של תרמ"ב, עמדו רגלי "העולים החדשים" שלנו ברחבה השוממה שלפני שער יפו. כאן ניגשו לאליעזר שני יהודים, בירכו אותו ב"שלום עליכם" והציגו את עצמם כשליחי ר' ישראל דוד פרומקין, עורך "החבצלת", שבאו לקבל את פניו בשמו ולהביאהו עם רעיתו לביתו.

הפרידה. - אליעזר נפרד בחביבות רבה מידידו האציל, שפנה אל בית הקונסול הרוסי, ויחד עם דבורה יצא בעקבות מקבלי פניו. אכן, הפרידה מידידו הייתה גם הפרידה

מאירופה והרבנותה, מחיי הגולה על שפתה ונימוסיה וגם משמו הגלותי, פרלמן. מעתה – החליט – יהיה שמו שם עברי, בן יהודה, כשמו הספרותי, שבו חתם על מאמרו ב"השחר"; גם שפתו ושפת ביתו תהיה עברית, ורק עברית. אמנם דבורה עדיין אינה יודעת להשתמש בשפה זאת, והמלים העבריות המעטות, שהספיק להקנות לה בזמן הנסיעה, לא דיין לנהל בהן שיחה עברית כלשהי, אך אין ברירה. כזאת הייתה החלטתו בפאריס ובווינה, וממנה לא יזוז. זו היא גם "הנדוניה", שהביאה לו דבורה מבית אביה: לנהל בית עברי ולהיות האם העבריה הראשונה בארץ ובעולם היהודי כולו. – בנדוניה זאת, אך בידיים ריקות ובריאות... עבר גיבורנו בן יהודה את הסף של שער יפו וכנס עם רעייתו ה"אילמת" לירושלים הקדושה במטרה ברורה ובהחלטה נחושה – לפעול למען חיים עבריים חדשים לעם העברי בארץ העברים.

פרק ב: בתוככי ירושלים

בביתו של פרומקין נתקבלו האורחים בכבוד ובידידות על ידי כל בני הבית, ולאחר ארוחת הבוקר לקח בעל הבית את האורח הצדה וגילה לו, כי הוא רוצה בו כעוזרו במערכת "החבצלת", אך לא יוכל לשלם יותר מעשרים פראנק (4 דולרים) לחודש. הוא עצמו עומד לצאת חוצה לארץ בעניין העיתון, ובימי היעדרו תהא העריכה בידי בן יהודה בלבד. בן יהודה ידע, שמשכורת זאת לא תספיק אף ללחם צר ומים לחץ, ואף על פי כן לא היסס אף

רנע מלקבל ההצעה ולהתחייב לעבוד כל השעות שתהיינה דרושות למערכת העיתון. לא נתן דעתו על שאלת הפרנסה, אלא שמח על ההזדמנות לקבל לידי עריכת עיתון עברי בירושלים, שישמש לו כלי זין במלחמתו על תחיית לשוננו הלאומית בארץ האבות.

הלילה הגדול. - לימים האחרונים של סוכות הזמנו בן יהודה ורעיתו להתארח בבית ר' יחיאל מיכל פינס מיקירי ירושלים. הם הגיעו שמה בהושענא רבה לפנות ערב, ומיד לאחר תפילת ערבית וסעודת החג פתחו בן יהודה ופינס בשיחה על אודות תחיית הלשון העברית בדיבור פה, וכבר באותו ערב פרתו שניהם ברית בתקיעת כף לדבר רק עברית עם כל אדם מישראל ששומע הלשון וגם לעשות את העברית ללשון הדיבור של בני ביתם. בן יהודה הכריז על ברית זאת כעל מעשה רב, שאין ערוך לחשיבותו לתחיית הלשון. "האדון פינס - פותב בן יהודה בזיכרונותיו - היה אז האדם היותר חשוב והיותר נכבד בתוך הציבור הירושלמי, ולכן קיבל המעשה הזה צורת מאורע רציני מאוד. הפול חשו, כי בזה ליל הושענא רבה נפתח דף חדש בספר דברי הימים של ישראל על אדמת האבות. הלילה הזה היה לילה גדול באמת, גדול לי וגדול לכל התחייה הלאומית שלנו (החלום ושברו, עמ' מ).

בבית ובבית הספר. - בשבוע הראשון שלאחר החג שכר בן יהודה דירה קטנה בקרבת הר הבית בשכונת עם משפחה יהודית ספרדית. הוא פחר בשכונת זאת ככונה תחילה להרחיק את רעיתו מהז'ורג'ן היהודי ולקרב אותה

למשפחה מעדות המזרח, שהעברית מצויה בפייהן יותר מאשר בפי האשכנזים.

כשלושה חודשים ישב בביתו בלי לעסוק בעבודה פלשהי מלבד עריכת "החבצלת", ולא בשום פעולה מעשית להחייאת השפה חוץ מן הדיבור העברי עם רעיתו האילמת למחצה ועם מעט האנשים יודעי עברית, שנפגש אתם מעת לעת, ומובן שלא היה באלו כדי לקרבהו למטרתו. תכניתו הייתה להוליך את התנועה העברית בדרך, שסלולה בסוף המאה הי"ט כל העמים הקטנים, שנמצאו במצב של מיעוטים לאומיים במדינות לא להם, היינו: בתי ספר לקטנים, עיתונים וספרות לגדולים. עבודתו ב"החבצלת" לא הספיקה בשביל מטרה כפירה כזו, ובתי הספר נעולים היו בפניו לגמרי. כבר בשיחתו הראשונה עם פרומקין אמר לו בעל "החבצלת":

איך להעלות על הדעת, שהממונים על החדרים והשיבות בירושלים יסכימו להכניס את העברית כשפת הלימוד והדיבור במוסדות אלה". כל אדם אחר היה עלול להגיע לידי ייאוש, אך לא כן בן יהודה.

למרבה הפלא באה תשועתו דוקא מצד החברה המתבוללת, שנלחם בה בן יהודה מעל עמודי "החבצלת", מצד חברת "כל ישראל חברים". בחודש טבת של אותה שנת תרמ"ב בא ירושלימה שליח החברה, נסים בכר שמו, לפתוח בעיר בית ספר לבנים, והוא פנה אל בן יהודה והציע לו משרת מורה בבית ספרו זה. היות ובית הספר נועד לילדים בני עדות המזרח של קהילות שונות, ששפתם המשותפת היחידה היא עברית, הסכים מר בכר ברצון

לדרישת בן יהודה, ששפת ההוראה והדיבור בבית הספר תהיה אך ורק עברית. בן יהודה נכנס לבית הספר במשכורת דלה מאוד מאוד גם לפי מושגי החיים של הימים ההם, אך בשבילו היה אושר בל ישוער בשמעו את תלמידיו מפטפטים ביניהם בעברית. ואולם אושר זה לא נמשך זמן רב: הוא חזר להיות גונח דם, והרופא ציוה עליו במפגיע להפסיק את עבודת ההוראה. החולה לא ציית להוראה זו, ובעקשנותו הקדושה המשיך בעבודתו, ובהצלחה רבה. שיטתו בהוראה שימשה דוגמה גם למורים הנודעים, שבאו אחריו להורות ביהודה ובגליל.

הקר בן. - להלכה היינו רשאים לומר, כי אחרי הבית העברי הראשון, שהקים בן יהודה בירושלים, נוסד שם גם בית הספר העברי הראשון, שבו הנהיג את השיטה הטבעית של הוראת עברית בעברית. ואולם למעשה לא היה הבית העברי הראשון שלם כלל וכלל. דבורה, רעייתו של בן יהודה, לא יכלה להשלים עם האלם, שגור עליה בעלה. היא בכתה והתחננה לפניו להקל מעליה את הגזרה הקשה לדבר עברית ורק עברית, אך הוא לא שינה את דעתו. אין לדרוש מאחרים קרבנות, שאין אתה מוכן להקריב בעצמך - כך טען ... וניצח: פעבור שנתיים-שלוש הייתה דבורה בן יהודה מורה לעברית בבית הספר לבנות על שם הַלְנָה דה רוטשליד בירושלים. ואף על פי כן עדיין לא היה ניצחוננו שלם. הטראגדיה של האלם בבית לא רק נמשכה, אלא גברה כפליים, לאחר שנולד לזוג הצעיר בנם הפכור בן ציון: אביו לא הרשה לפנות אל התינוק בלתי אם

בעברית. ידידיו הזהירוהו, כי בנו יגדל אידיוט, באשר לא יוכל לבוא בחברת ילדים בני גילו, אבל בן יהודה לא נסוג מהחלטתו, ולידידיו ענה במליצת הנביא: "הנה אנכי והילדים אשר נתן לי ד' לאותות ולמופתים בישראל" (ישע' ח, יח). "בני - הוסיף ואמר בן יהודה - צריך להוכיח לעם ישראל, שתחיית הלשון בדיבור בחיי יום יום איננה דבר שבדמיון, וכדאית הלשון העברית להקריב על מזבחה את פשרונות בני". וכך גדל הילד אילם, ומשך שלוש שנים תמימות לא הוציא כל הגה מפיו. האם בכתה מרה, ידידים ומקורבים נדו להם, ובן יהודה, האידיאליסט העברי הקיצוני, עומד על דעתו: "הילד ידבר עברית או שלא ידבר כלל!". השינוי לטובה בא במקרה ובדרך נס. בן יהודה, פרגיל, לא היה מפסיק ממשנתו, ולא היה יוצא מביטו, אלא לעתים רחוקות מאוד. אך יש אשר בשעת מצוקה נפשית גדולה, מתוך קשיים בעבודה וייסורי המחלה, היה נוסע לשבות שבת אחת בבית ידידו המורה יודילוביץ בראשון לציון. בימי פגרה אלה, בהיעדרו של בן יהודה מהבית, ודבורה נשארת בודדה עם צערה וכאבה למראה "הילד האילם" השוכב בעריסתו, מביט בעיני אמו אך לא יפצה פה, הייתה שופכת את לבה בצלילי שירים נשפחים של רוסייה מולדתה. והנה ביום ששי חורפי אחד יצא בן יהודה את הבית לנסוע לראשון לציון, אבל בגלל מזג האויר הקשה באותו בוקר בעיר לא מצא כל תחבורה למושב וחזר הביתה. ובאותה שעה עצמה ישבה האם האומללה ליד עריסת בנה האומלל ושרה לו משירי משוררה האהוב לרמונטוב ברוסית:

על גלי ים התכלת // ספינה בודדת מיטלטלת.

ובלי שתרגיש, פי הדלת נפתחה, הופיע לגנד עיניה בעלה הזועם בשאגת אריה פצוע: רוסית בביתנו, ובאוזני בנו בכורנו! מתוך כעס וחרון של אדם, שלפתע פתאום נהרב עליו עולמו, השתרע עליה באגרוף קמוץ להכותה. וברגע זה גופו הזדקק ה-אילם בעריסתו, הרים ידיו כלפי אביו ונתן עליו בקולו: "אב-בא!". הילד העברי הראשון הוציא מפיו את המלה העברית הראשונה. ההורים הנדהמים נפלו איש בזרועות רעותו, ודמעות חמות, דמעות שמחה, ניגרו מעיניהם ונפלו על ראש בנו. אבן כבדה נגולה מעל לבם. הבית העברי היה למציאות, והילד, אשר רואי שחורות ניבאו לו כי יגדל אידיוט גמור, נתפרסם אחר כך כסופר דגול ונואם נפלא בשם איתמר בן אב"י. בו הוקם הבית העברי הראשון בארץ ובעולם כולו. הבית הזה חולל את הפלא, וממנו התפשט הדיבור העברי בחיי החולין שלנו והיה לחלק אורגני מחיינו הלאומיים בבית הספר ובבית וברחוב - הקרבן נרצה!

התנועה בהתפשטותה. - לאחר יצירת הבית העברי למופת ולאחר הניסיונות הראשונים להחדרת העברית לבתי הספר כשפת ההוראה באה תזוזה נוספת בביסוס התנועה העברית והרחבתה: בשנת תר"ן נוסדה החברה "שפה ברורה", שנעשתה אחרי כן לועד הלשון, ועם קום המדינה - לאקדמיה ללשון העברית. גם בעניין העיתונות העברית בא שינוי לטובה הודות לפעילותו של בן יהודה: תחילה יסד בחשבוננו - לאמור: בחשבון הלחם, שצריך לקנות לביתו - תוספת

חודשית להחבצלת של פרומקין, שבה היה השליט היחידי במערכת, ובראשית תרמ"ה הקים את השבועון "הצבי". בראשיתו היה זה שבועון קטן ודל בכמותו, אבל במשך הזמן הלך וגדל עד אשר בגלגליו השונים ("הצבי", "ההשקפה", "האור") היה לעיתון יומי, שהתקיים עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. גם "הצבי" הקטן היה פעדותו של קלוזנר - העיתון האירופי העברי הראשון, שהיה דן על כל שאלות החיים המדיניים והחברתיים הפלליים כעיתון בלשון היה במדינה עצמאית קטנה (בחוברת "בן יהודה", עמ' 17). ואולם אף אותו עיתון קטן היה לצנינים בעיני קנאי ירושלים, אשר שטמו את עורכו, רדפוהו והתרימוהו, אף כי יראו מפני שוט לשונו.

ההתאוששות וראשית היצירה. - בסוף תרנ"א מתה רעיתו הצנועה של בן יהודה במחלת השחפת שדבקה בה, והד"ר שווארץ, המומחה של ירושלים בימים ההם, גלה את אחוני ידידיו של בן יהודה, כי אף הוא לא יחיה עוד יותר מחודשים ספורים, ועל כן אסור לו לשאת אישה שנייה. הליטאי העקשן והאומלל, שנשאר בראשית צעדיו אלמן חולני עם שני ילדים, לא שעה אל דברי הרופא ונבואתו הקשה, אלא הודיע על מצבו ומצב יתומיו הקטנים לחותנו יונס, ושאל את גיסתו הצעירה קָמדה, אם מוכנה היא לבוא להיות אם לילדי אחותה הבכירה. הסטודנטית המוסקבאית הנאה, המתבוללת ליותר ממחצה, מיהרה לבוא ירושלימה להינשא לגיסה, והייתה לא רק אם ליתומיו, אלא גם המלאך הסוכך עליו עצמו. היא שחררה אותו מפל דאגה

לענייני הבית וחינוך הילדים, ואף עזרה לו הרבה בסידור ענייני עבודתו. מעתה יכול בן יהודה להקדיש את זמנו ואת שארית כוחותיו להגשמת שאיפתו העיקרית – החייאת הלשון והפיכתה לשפת הדיבור לא רק של בתי הספר, אלא של העם כולו.

הדרך החדשה, שבחר בן יהודה להוראת העברית בשיטה הטבעית של "עברית בעברית", הצריכה המון מונחים במקצועות הלימודים השונים, והמחסור במלים עבריות שימושיות לצורך הדיבור בחיי יום יום בבית וברחוב המריצו אותו לצלול בנבכי ספרותנו העתיקה כדי לדלות משם את המלים והניבים הנצויים, שהיו כמו "חנוטים" לצצה בקברות הספרות העברית שלאחר התנ"ך, ולתת להם זכות אורח בתוכנו. מטעמים אלה עצמם נאלץ בן יהודה גם לחדש וליצור מלים ומונחים משלו. בהיותו מרגיש בחבלי הלידה של כל מלה שנתגלתה או שנתחדשה, החליט לאסוף אותן יחד ולסדרן משפחות משפחות, למען ייהנו גם אחרים מפרי עמלו, וכך נוצר אצלו הרעיון לחבר "ספר מלים לשימוש יום יום בבית הספר ובבית". בתחילה פרסם את המלים החדשות והמחודשות מעל עמודי "החבצלת" ו"הצבי", אך בינתיים החליטה קבוצת חברים ממשכילי ירושלים להעמיד לרשות בן יהודה אלף פראנק להוצאת מילון עברי קטן. בן יהודה קיבל ברצון את הצעתם הצנועה של החברים והכניס את ראשו בעול של יצירה בלשנית, שהייתה אחר כך עבודת חייו במשך שלושים שנה. כעבור שנים רבות, כאשר בארונות ספריו כבר עמדו 4–5 כרכים ממילונו הגדול, שאלתי אותו:

איך יכול היה אדוני לקבל עליו עבודה כפירה כזאת, שסופרים ואנשי מדע, וגם ביאליק בתוכם, מעידים שהיא זקוקה לצות אנשי מדע של אקדמיה שלמה במשך עשרות בשנים? ועל כך ענה לי, כדרפון, בפשטות ובכנות: "בעצמי לא ידעתי כובד העול ועצמת העבודה, שאני מקבל על עצמי. אפשר, שאילו ידעתי מראש, לאיזה ממדים יגיע היקפה של יצירה זו, לא הייתי מתחיל בה."

מעז יצא מתוק. - בן יהודה הסכים, כאמור, להתחיל בחיבור המילון הקטן, אך כוחותיו הדלים לא יכלו לעמוד בעבודתו הפפולה והמשולשת של כתיבת העיתון ועריכתו וגם כתיבת המילון, אלא שמן השמים ריחמו עליו: בנילון "הצבי" של ערב חנוכה תרנ"ד התפרסם מאמר מאת חותנו של בן יהודה, שלמה נפתלי הירץ (שנה) יונס, שעלה ארצה יחד עם בתו חמדה. במאמרו זה, ששמו "מצוות צריכות פונה", קרא הכותב לדאוג בדרך מעשית להתיישבותנו בארץ, ובין השאר אמר: "נאסוף חיל ונלך קדימה!" כל בר בי רב הבין, שכונת הכותב היא לומר, שעלינו, הרוצים בתחיית ישראל בארצו, לאזור כוח כדי להתקדם בעבודתנו הצייונית-ההתיישבותית בארץ. אבל קנאי ירושלים, שונאי בן יהודה ומחרימיו, הוציאו את המלים מידי פשוטן ותרגמו אותן לערבית תרגום זדוני ומסולף, האומר "נאסוף צבא ונעלה על המזרח", ואת התרגום המסולף הזה הגישו לפחה הטורקי בירושלים. באי כוח השלטון לא יכלו לפגוע בכותב עצמו מחמת היותו נתין רוסי ונהנה מזכויות "הקאפיטולציות", אך לעומת זאת שפכו חמתם על העורך בן יהודה, שהתעתמן

מיד עם פניסתו לארץ והיה נתין טורקי. כל תושב הארץ, שהפיר את בית הסוהר הטורקי, ידע, שלבן יהודה הייתה הישיבה בו כרוכה בספנת מות. לאושרו ולאושרנו מיהר הנדיב הידוע לעזרתו, ובאמצעותו של השגריר הצרפתי בקושטא ובא פוחו של הבארון עצמו בבירות, מקום המשפט, שוחרר בן יהודה מבית הסוהר, ורק סגירת העיתון נשארה בתקפה למשך שנה תמימה. קללת הבלעמים הירושלמיים הפכה לבן יהודה לברכה, כי בהיותו חופשי מעבודתו בעיתון התמכר במלוא מרצו לעבודת המילון. "מעז יצא מתוק!"

החוזה עם לאנגנשיידט. – בבוא בן יהודה לפרסם את מחקריו הלשוניים בספר, נוכח לדעת, כי עליו עצמו ללמוד עוד הרבה בטרם יבוא ללמד את האחרים, וכי העבודה איננה פה קלה ופשוטה כמו שחשב מראש, הואיל והרבה עניינים בהבנת הלשון עודם שנויים במחלוקת חכמים. לכן התחיל לחפש ולחטט בבתי הספרים של ירושלים, בספריות העשירות של המכונים השונים, הגרמני והאמריקני, וגם בספריותיהם של הישיבות ומשרדי הרבנים, הראשיים. בינתיים התחילו משפילי ירושלים להוציא את ראשית המילון הקטן שלו בצורת "חוברות לדוגמה". החוברות הללו, שהיו הניצנים הראשונים לחיבור המונומנטלי "מילון הלשון העברית הישנה החדשה", הועילו לפרסם את עבודת בן יהודה בעולם הרחב, וחוקרים ובלשנים מפורסמים בירושלים ובחוץ לארץ קמו לעודד את רוחו של המחבר ולאמצו, שיוסיף ללכת בדרכו זאת וירחיב את עבודתו ואת מחקריו. החוברות

הללו נתנו גם דחיפה להקמת ועד בברלין, שבין חבריו נמנו אישים ידועים כפרופ' פיליפסון, פרופ' אוטו וארבורג וד"ר פאול נתן, ראש חברת 'הילפספרייך' (עזרה) בגרמניה. בהשפעת הועד הזה ובהמלצת מספר חוקרים נודעים בבודאפשט, פאריס, וינה ואנשי מדע חשובים אחרים הצליחה הגב' חמדה בן יהודה להשיג את הסכמת הוצאת הספרים המפורסמת למילונים ולאנציקלופדיות של פרופ' לאנגשיידט בברלין לקבל עליה את הוצאת המילון של בן יהודה בייג פרכים בני 600 עמודים לכרך בהוצאה מהודרת דוגמת כל המילונים הגדולים בעולם. על החוזה החתימה ההוצאה את הגב' בן יהודה, שנטלה עליה את האחריות המלאה להשלמת המילון במקרה שימות המחבר בטרם יסיימהו. וכך התגלגל 'המילון הקטן', שיזמו משפילי ירושלים, במילון גדול וכביר, באוצר לשוני, הנועד להכיל את כל מכמני השפה העברית, שנוצרו באלפי שנות קיומה למימות התנ"ך ועד ימינו אנו. גם החשבונות של יקירי ירושלים נתבדו כליל, ובמקום אלף פראנק לכל המילון התברר במהלך ההכנות להוצאה, שכרך אחד בלבד יעלה פי 12, והמילון כולו – למעלה מן 150 אלף פראנק זהב. שאלת התקציב הייתה אפוא חמורה מאוד, יען פי ההוצאה התחייבה להדפיס את כרכי המילון על פי הגולפות, שישלח לה המחבר מירושלים, והרי עבודה זו עם המשלוח לברלין דרשה גם היא הוצאה של 6000 פראנק לכל כרך. בתנאים אלה נמצא, שגם ההתקשרות המוצלחת עם ההוצאה המכובדת פתרה את דבר הוצאת המילון רק למחצה. ואולם עוד לא אלמן ישראל מנדיבי לב ואנשי

רוח. לאושרה של שפתנו נמצאו נדיבים כפארון רוטשילד בפאריס והנדבן מוזר בלונדון, וכל אחד מהם קיבל עליו הוצאת כרך שלם על חשבונו. הדאגה החומרית להוצאת המילון היסרה מעל ראש המחבר, והוא יכול להתרפו אך ורק בעבודת המחקר וביצירתו הבלשנית.

לשם ביסוס העבודה מצדה המדעי נדד בן יהודה בארצות אירופה וחקר את כתבי היד העבריים הנוזים במוזיאון הבריטי בלונדון, באוצרות הספרים של ברלין ושל פאריס, בואטיקן ברומא ובכמה מרכזים תרבותיים אחרים, באופן שלא נשאר כמעט ספר אחד בספרותנו או כתב יד עברי אחד חשוב, שנעלם מעיניו. את כל האוצרות הפמוסים בספרותנו העלה על פתקאות לרבבות, מיין אותן, סידרן לפי סדר א-ב, צררן בחבילות חבילות והניחן פיסוד לבנין הלשון. מקץ 15 שנה של עבודה מייגעת ועקשנית, שעבד האיש החולני הזה, דל הגוף ועז הרוח, בלי ליאות, הופיע באביב של שנת א' תת"מ לחורבן (1910 למנינם) הכרך הראשון של "מילון הלשון העברית הישנה והחדשה לאליעזר בן יהודה איש ירושלים", וחכמי המדע משלנו ומשלם קיבלוהו בתרועות שמחה.

במחיצתו. - נמוך קומה וצנום, בעל פנים מוארכות ורוזות, שורדיהן בולטים מבעד לעורן הדק השקוף, כזה ראיתיו בפעם הראשונה בביתו בחול המועד פסח תרע"א (1911). בדמותו זאת הזכיר לי את הדמות האצילה של הרבי הנערץ במשפחתנו, שראיתי בבית אבי ז"ל ברוסיה, את האדמו"ר ר' דויד'ל מטאלנה. ואמנם לא ארכו הימים,

ונוכחתי לדעת, כי לא טעיתי בהתרשמותי. יש אומרים, שהרוצה לכבד את מוריו ולהוקיר את סופריו ומשורריו – אל יציץ לתוך חייהם הפרטיים, פן יתאכזב מהם. אפשר שבדרך כלל זו עצה נכונה, אך לא כן בן יהודה. בה במידה שהפתי אותו ואת דרכי חייו ועבודתו מקרוב, באותה מידה גדל כבודו בעיני ורבתה הערצתי אליו, אל ענותו ופשטותו העממית, על רוחב לבו ועל נאמנותו ומסירותו לעקרונותיו. אבל האנשים שמבחוץ לא הכירוהו במידה מספקת, ועל כן לא ידעו להעריכו כערפו. גם נושאי דגל התרבות העברית בתפוצות, שידעו להוקיר את בעל "שאלה וכבדה" מתקופת "השחר", ראו בבן יהודה רק פובליציסטן ובלשן "עושה מלים". הראשון והיחידי בסופרי דורו, שהשכיל להעלות את בן יהודה לדרגת "יוצר יש מאין" היה דוד פרישמן. דוקא הסופר השנון והמבקר החריף הזה לא מצא כל ענין בדין על בן יהודה העורך והעיתונאי, ועמד בעיקר על היוצר שבו, על האיש אשר יצר ניב שפתיים עבריים. הוא ידע להעריך בבן יהודה את הפוח ואת הגבורה למסור נפשו על קדושת אמונתו בדעותיו והרכין ראשו לפני גבורתו העילאית להקריב חייו למען תחיית הלשון העברית. דומני, שלא אנזים אם אומר, שרק האנשים, שעבדו במחיצתו יום יום והפירו את התמדתו העקשנית ואת אורחות חייו הנוזריים, יכולים להעריך את גדל נפשו של העברי הגדול הזה, שהמית את עצמו באוהלה של תורה, פשוטו כמשמעו.

בן יהודה לא היה איש מפלגה, ובמאמריו היה דן בכל נושא ונושא ציבורי של עניין, אך כיון שהיו בהשקפת עולמו

דברים עיקריים שבבחינת "יהרג ולא יעבור", הרי שלפעמים ראה צורך לותר על פרט זה או אחר, ותהא חשיבותו אשר תהיה, ובלבד שישמור על השלם. יתר על כן, יש אשר ביקרוהו על חטאים שלא חטא, והוא אף לא ידע להתגונן, משום שהאשמה לא הגיעה לאוזניו. מתוך דאגה יתרה לבריאותו הנפשית ושלטו הנפשית לא הניחה רעיתו חמדה לידיעה עיתונית בלתי נוחה לו שתגיע אליו, ואף ממני ביקשה שלא להביא לידיעתו מאמרים מרגיזים, כי בנפשו הדבר. והיא צדקה. הצנזורה הפנימית הזאת גרמה בודאי לא פעם להופעת ביקורת בלתי נכונה על בן יהודה, שנשארה ללא כל תשובה, אבל בכך שמרה חמדה על בריאותו של בעלה היוצר, שיצירתו הלשונית הייתה יקרה לכולנו יותר מפל היופחים הפובליציסטיים עם העיתונים למיניהם. לבן יהודה הייתה מטרה קדושה אחת בחייו, והיא: תחיית השפה העברית בשימושה בחיי יום יום, כאשר נזכחתי לדעת מכמה וכמה עובדות שהייתי עד להן בביתו; העובדות היו רבות, וכאן אסתפק בשתיים מהן:

א) ברחוב החבשים, בסמוך לבית בן יהודה, גר בימים ההם אחד הרופאים הידועים שבמשפילי ירושלים, וד"ר רייץ שמו. איש זה היה בין מייסדי הגימנסיה העברית בירושלים, וכאשר סיימה בתו את הפיתה הרביעית, ולא היו זולתה תלמידים לפיתה החמישית, שילם הוא מפיסו את כל ההוצאות להחזקת המחלקה, ובלבד שתקבל בתו חינוך עברי. אבל גם עברי נאמן זה התנגד לדרישת בן יהודה לעשות את העברית לשפת הדיבור בענייני חול בבית

וברחוב. והנה ערב אחד הזמנתי לפגישה עם קבוצת אנשים בביתו לדין על נושא זה. האורחים ובעל הבית בראשם פתחו מיד בהתקפת מצח גנדי בענין הדיבור העברי: פיצד תאמר "וארניטשקס" בעברית? ואיך תקרא בעברית ל"קפליך" או "וארניקס" וכיצא באלה מהתבשילים המיוחדים החביבים על יוצאי רוסיה? ככה זרקו בפניי משך שעה ארוכה שאלה אחר שאלה פדי להוכיח, שאין העברית יכולה לשמש שפת הדיבור, ואני הייתי במבוכה רבה, יען פי בבית בן יהודה לא ביסלו תבשילים כאלה, ואני עצמי לא ידעתי פיצד לכנותם בעברית, ואם בכלל יש להם שמות עבריים.

עיף ויגע וכולי מכוסה זעה הגעתי לחדרי בשעה מאוחרת בלילה, ושנתי נדדה ממני. למחר בזמן ארוחת הצהריים שפכתי את מר לפי לפני בן יהודה. הוא הקשיב לסיפורי המעציב, אך לא גילה כל השתתפות בצערי. לבסוף שאלני: באיזו שפה התוכח אדוני שם עם החבורה? "מובן שבעברית" ענית. "אם כן – הצטחק ואמר – אל ידאג. לא הם ניצחו אותו, אלא הוא ניצח אותם. עצם העובדה, שאדוני הניע אותם להתוכח אתו שעה-שעתיים בעברית על עניינים של חולין שבחולין, תעיד על כוחה של העברית כשפת הדיבור. להבא שוב לא יתקפוהו עוד".

(ב) עברו כמה וכמה שנים, ואני שוב בירושלים הבירה, הפעם כחבר "אספת הנבחרים הראשונה ליהודי ארץ ישראל" מטעם "הפועל הצעיר". באותה אספה השתתף גם עורך "דואר היום", איתמר בן אבי, בראש קבוצה של ילידי הארץ. כשעלה על הבימה לבקר את פעולתו המדינית של

ראש ההנהלה הציונית וחבריו, כמו מאנשי השמאל והמרכז לבלוע אותו חי. מפיסאות הנשיאות למטה ועד האורחים שביצע למעלה כולם געשו ורעשו. הורמו גם אגרופים קפוצים ונשמעו צעקות "רד!" וצריחות "בנו" ועוד ועוד מלות גנאי והשמצה כלפי מי שהיה "הילד העברי הראשון" בארץ ובעולם, כלפי בנו של בן יהודה, חלוץ החלוצים, שהפיה נשמה חיה בשפה העברית החנוטה, שרבים כבר הכריזו עליה פעל שפה מתה. ואני, על אף היותי חבר במפלגת מתנגדיו הפוליטיים, נשבר לבי בקרבי למראה הירידה התרבותית, שהגיעו אליה "נבחרים" העם באספתם הנבחרת הראשונה. ובן אבי, שפניגוד לאביו הנמוך והחולני, היה בחור חסון רחב כתפיים, יפה וגבוה, עמד זקוף על מקומו, כשעיניו נעוצות בקהל הנועש, ומנצל כל הפסקה קלה להכות בקולו הפטישי ובעבריותו הצברית על אוזני השומעים. משנרגעו הרוחות במקצת, והוא סיים דבריו וירד מעל הבימה, מיהרתי לרחוב החבשים. בן יהודה ורעיתו קיבלוני בביתם ברצון, אך גם בהפתעה ובתימהון. הם הרגישו, שהנני מסתובב על פיסאי בעצבנות רבה, ומיד שאלוני: "מאין בא, ומה קרה לך?". בלשון רועדת מהתרגשות סיפרתי להם על הופעת הבן באספת הנבחרים ועל מה שעשו לו שם. שניהם הביטו בי רגע בדומייה, ואחר כך פתח בן יהודה בשאלה מוזרה במקצת: "בכמה שפות חירפו וגידפו את בן ציון (כך נקרא איתמר בבית אביו), ובאיזה לשונות השתמשו בהתקפותיהם עליך?" – "מה זה חשוב?", העירותי בתרעומת, מובן שכל עביט השופכין נשפך עליו בשפת האספה, בעברית.

הוא הדבר, הוסיף בן יהודה, העיקר החשוב בכל המאורע הזה הוא, שמאות צירים ואורחים בני גילים ומעמדים שונים, ואף בני עדות שונות, השתמשו בשפתם הלאומית המשותפת, שזה עתה קמה לתחייה, גם בשעת השתוללות היצרים וסערת הרוחות, וזהו האור הגדול, שהאיר את האולם הגועש באותה שעה תרבותית חשובה ואפלה – כל השאר אינו מעניין אותי. באותו ערב ידעתי יותר מתמיד, כי פשם שישראל ואורייתא חד הם, פן גם בן יהודה והדיבור החי חד הם, ואין צורך בהוכחות נוספות, ואולי יש להזכיר רק את עמדתו במלחמת השפות. קלוזנר בחוברתו על אליעזר בן יהודה כותב בין השאר: מלחמתו בחברת העזרה בימי מלחמת הלשונות היא דף של זהב מיוחד בתולדות חייו (עמ' 21). המילון שהיה נשמתו וחיי רוחו של בן יהודה עמד לפני ספנה, שהדר פאול נתן, ראש חברת העזרה, ידאג להפסקת הוצאתו על ידי לאנגשיידט, ואף על פי כן לא נרתע בן יהודה מהכרז באספת עם ראשונה בירושלים: מי יודע, לאיזה עָשׂוּ ובעד איזה נויד עדשים מכרו בעלי חברת העזרה את הבכורה של לשוננו הלאומית. וכן ערך לאחר האספה תזכיר לפאול נתן, תזכיר שעליו סופר העיתון *Die Welt* שהוא יישאר מסמך היסטורי לדורות.

פרק ג. בבית היוצר

דירתו של היוצר בן יהודה איש ירושלים הייתה דירה צנועה מאוד ברחוב החבשים, בחצר מבודדת וסגורה בשער ברזל, וחדר עבודתו היה בקומה השנייה, סמוך לחדר

משפכו. היה זה חדר מלבני מוארך, שמסביב לקירותיו עמדו אצטבאות עמוסות ספרים בלשונות מלשונות שונות, ובאמצע החדר עמד שולחן עץ אלון ארוך וכבד, שהיה תמיד מלא מילונים ולקסיקונים וספרי דקדוק בשפות שמיות וקלאסיות. אך הרהיט היקר ביותר והשמור ביותר בחדר הייתה שידת ברזל, שעמדה בפניה הדרומית-מערבית. בשידה זו, שהייתה מבוטחת בסכום כסף עצום, היו שלוש מגירות עמוקות, ובהן נשמרו מאות אלפים פתקאות של מלים עבריות, מסודרות וצרורות חבילות מאלף עד תיו. פתקאות אלו הכילו את אוצרות הלשון העברית, שלצבירתן וסידורן הקדיש בן יהודה 16 שנות חיים ועבודה. את הפתקאות סידר שלושה מיני סידורים בזה אחר זה: א) על פי סדר הא"ב; ב) על פי הדקדוק; ג) על פי התקופה. בסידור ראשון צבר בחייו את כל החומר הלשוני של האותיות א-ת. ליד הקיר הדרומי, באמצעיתו, עמדה תיבה בעלת מכסה משופע, דוגמת תיבת התפילה של החזן בבית הכנסת, שעליה התנוסס למול פניו של היוצר שלט של קטיפה שחורה עם כתובת רקומה באותיות דפוס מסולסלות בצבע זהב: היום קצר והמלאכה מרובה (אבות ב, טו). תיבה זו שימשה לו שולחן כתיבה, שליידו היה עובד בעמידה, תקוע במקומו במשך שעות ללא נוע, בלתי אם היה צריך לגשת לאחת האצטבאות לקחת ספר. גם בשעה שהתעכב זמן ממושך ליד השולחן הגדול לשם עיון באחד המילונים או הלקסיקונים, היה עומד על רגל ימין, ואת רגל שמאל שם על הפיסא, נשען במרפק על ברכה ורושם את אשר עליו לרשום. מעבר לשולחן

הגדול בפנינה הצפופית-מזרחית ממול לשידה עמדה פורסה רחבה ישנה, שבה היה משתמש בן יהודה רק בשעת קריאת העיתונים, או מתקפל ומתכנס בתוכה כתינוק בעריסתו לתרדמה חטופה באותם הלילות המרובים, שלא היה מפסיק בהם ממשנתו עד עלות השחר. העסקן הציוני הידוע מנחם שיינקין ז"ל כתב: "תמיד הייתי אוהב להתבונן לכל פרטי החדר וחושב: הלא מסכת הארגן ההיסטורי אני רואה לפניי. הלוא יום יבוא, והפרלמנט העברי יחליט לרכוש את חדר העבודה, שנכתב בו המילון העברי, ובשעות קבועות יבואו אנשים לבקרו..."

בן יהודה בעבודתו. - עבודת היוצר הייתה מתחילה יום יום בשש בבוקר ונמשכת ללא הפסקה וללא שנת צהריים עד לאחר הצות, חוץ מהפסקות קצרות לארוחות צהריים וערב, שבהן היה יורד לחדר האוכל, פאשר השולחן כבר ערוך לסעודה. ישיבת בן יהודה בחוג משפחתו בחדר האוכל הייתה אפוא תמיד קצרה מאוד. בכל שאר שעותיו היה עוסק בעבודתו הכפולה, המדעית והספרותית. שעות היום היו קודש לעבודת המילון, ושעות הלילה לעריכת העיתון; או נאמר בפשטות: לכתבתו - שהרי למעשה היה בעצמו פותב את רוב המאמרים הראשיים מענייני דיומא, מתרגם את החדשות מהסוכנות הטלגרפית ומעיתוני חוץ, ואף מרבה לתרגם סיפורים מן הספרות הצרפתית. וכאן עליו להעיר את תשומת לב בני דורנו, כי בראשית המאה הנוכחית היינו מקבלים עיתוני חוץ רק באניות, שהגיעו מנמלי אירופה אחת לשבוע או שבועיים. והיה ביום שנתקבלו עיתונים מרובים

בשפות זרות, ובן יהודה הוכרח להתבטל במקצת ממלאכת הקודש של המילון גם בשעות היום, היה גובה את חובו לעבודה זו משעות השינה לאורך כל הלילה ומסתפק בתנומה קלה בתוך פורסתו. את ביתו לא היה יוצא לא בחול ולא במועד מלבד מקרים בודדים, שבהם הוכרח לסור לספריית הדומיניקנים לשם עיון בספר לועזי, או לביתו של פרופ' דאלמאן המלומד לשיחת תלמידי חכמים בבירור ספקות בשאלות לשון השנויות במחלוקת, וכן חייב היה פעם פעמיים בשנה לסור כעורך עיתון למשרד המושל לברכהו בימי החגים הממלכתיים הרשמיים.

אורחים וידידים היה מקבל רק בלילות שבת. המבקרים הקרובים ביותר היו הד"ר סגל, מנהל בית החולים רוטשילד, והד"ר מזיא, שניהם בלשנים מובהקים, שהיו מרבים להתנפח עם בן יהודה בענייני לשון, ובייחוד במונחי הרפואה בעברית. לעולם לא אשכח את המחלוקת הגדולה, שפרצה בין שני הרופאים הללו בנוגע למונח "גחלת". הם מילאו את עיתון "האור" במאמריהם החריפים והעוקצניים על נושא זה, ולפני הופעת כל מאמר היו מטרידים אותי בלי הרף, שלא אשמיט חלילה, עקיצה אחת במאמריהם הפולמוסיים. לבסוף ניצח, דומני, הצעיר שבהם, הד"ר סגל, במאמרו המוצלח בכותרתו המליצית: "זהו זהיר בנחלתן (של חכמים) שלא תיפוח" (אבות ב, י). ויש שהיו מופיעים גם אורחים חשובים, יהודים ונכרים, מחוץ לארץ. ביקורים של שניים מהם נשאר בזיכרוני עד היום: האחד היה ג'נטלמן יאפאני נאה וגבה קומה, פרופסור ללשונות המזרח, שהעסיק את האורחים כל הערב במחקרו

המעניינים, שהשמיע בצרפתית רהיטה; השני היה החוקר המלומד רב צעיר, הוא הרב ר' חיים צ'רנוביץ, ראש הישיבה באודיסה, סופר וחוקר בתלמוד ובהלכה. ביקורו של רב צעיר היה בימות החול, וליופוח שביניהם נתבקשתי להביא עשרות ספרים שונים, והם נערמו לכל אורך השולחן והפכו אותו ל"הר של תורה". האורח היחידי, שהיה רשאי להיפנס לחדר היוצר בכל עת ובכל שעה שירצה, ודוקא בימות החול, היה החוקר הנודע אברהם משה לונץ ז"ל, שעסק בימים ההם בהוצאת המהדורה המדעית של הירושלמי, אלא שלא סונו הרב לא היה יכול לראות הרבה. זכות הביקור החופשי ניתנה ללונץ לא רק בגלל מצבו הגופני האומלל כסגי נהור, אלא גם בגלל היותו האיש הירושלמי הראשון, שדיבר עם בן יהודה עברית בהברה המורחית באותם השבועות, שהיו שניהם מאושפזים בבית החולים רוטשליד בפאריס, זה במחלת ריאותיו וזה במחלת עיניו.

בעבודת המילון היו לבן יהודה בזמני שני עוזרים בלבד, עוזרים ממש, אשר בלעדיהם לא הייתה העבודה מתקדמת, ולא סתם ילקטנים ורושמי פתקאות, העושים במלאכה השחורה כביטוי הלגני של אחד העיתונאים שלנו (דבר-י, 19 בדצ' 58). העוזרים הללו, משה נסים הירושלמי, שידע היטב ערבית, וכותב השורות הללו עשו עבודה נאמנה ומועילה, שהביאה ברכה רבה לעבודת היוצר עצמו. הסדר בעבודת המילון היה קבוע פלקמן: ערב ערב היה בן יהודה מוציא מן השידה צרור בן מאה פתקאות בערך, באותה האות שבה הוא עוסק, ומסרו לרשותי. בכל אחת

מהפתקאות הייתה רק מלה אחת, והמקום שנלקחה ממנו. עם חומר היולי זה הייתי יוצא בוקר בוקר לבית הספרים -גני יוסף- (על שם הד"ר יוסף חזנוביץ, מייסד בית הספרים), ושם בפניה מיוחדת, שהקצו לי לעבודתי באחד החדרים, הייתי מוסר את צרור הפתקאות לידי הספרן האחראי, והוא היה מביא למקומי ספר אחר ספר ומניחו לימיני על הרצפה. עבודתי הייתה עבודה רבת אחריות, שדושה ידיעה והבנה בלשון; תפקידי היה להוציא מפל ספר וספר את החומר החיוני להבהרה יסודית של פירוש המלה שבפתקה ואת מובנה המדויק. חייב הייתי לעפל יפה את התוכן, או הסוגיה, שבהם מובאת המלה כדי שלא להרבות במלים בפירושה; אך גם שלא לקצץ ולערפל את המושגים השונים שלה, אם ישנם כאלה. לעת הצהריים היו הספרים שבצד ימין מונחים כבר מצד שמאל. סידור החומר נגמר, ואני חוזר הביתה ומניח את הדפים הכתובים לפני בן יהודה על תיבתו. הוא בודק את החומר שהבאתי, מעבדו לפי הצורך, עורך אותו ומתרגם את הערך לארבע שפות: רוסית, גרמנית, צרפתית ואנגלית, וכן מציין את השרשים הערביים, שמצא אותם נוגעים לענין. החומר המעובד והערוך נמסר לעוזר המבוגר יותר, למר נסים ז"ל, שיטפל בהדפסתו ובהגנתו.

ההוצאה לאור והמערכת. - על פי החוזה עם הוצאת לאנגנשיידט היה המחבר חייב להמציא לה בכל חודש חוברת בת 48-52 עמודים, ובמשך השנה 22 חוברות המצטרפות לכרך שלם. החוברות היו נדפסות תחילה בירושלים, וכל חוברת הייתה מוגהת שבע פעמים, ורק

אחרי הגהתו האחרונה של בן יהודה עצמו הייתה מובאת לבית המלאכה של שג'ר, היחידי בארץ, ושם היו מכינים את האימהות בשביל ההוצאה לאור בברלין. בבית ההוצאה הוקצה לתן חדר מיוחד מבוטח באחריות, ומזכיר מיוחד נתמנה על ידי ההוצאה, שיטפל בכל ענייני המילון, הדפסתו והפצתו. עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914 נתקיימו כל תנאי החוזה במילואים. שעון שולחן היה לו לבן יהודה, מתנת אחד ממעריציו בדרום אפריקה, שהמנגנון שלו היה פועל שנה תמימה ללא כינון חדש. בהתחלת השנה, עם התחלת כתיבת הפרך, היה בן יהודה מכוונתו, ובסוף השנה, עם החלשת דפיקות השעון, היה גם סידור הפרך מסתיים. בין הופעת פרך ראשון לכרך שני עברו שנתיים, אבל ארבעת הכרכים הבאים הופיעו בזמנם כרך כרך לשנה - עד שפרצה מלחמת העולם הראשונה, והעבודה נפסקה למשך שנים אחדות.

בבית המערכת, בביתו של בן יהודה עצמו, היו העניינים חלקים פחות ומבריקים פחות. חיי הכלכלה בבית היוצר היו צנועים מאוד, אפילו צנועים יותר מדי. אמנם התקציב של 12 אלף פראנק הובטח מראש, לפחות לשני הכרכים הראשונים, אבל בצורת הגשת התקציב היה משום אליה וקוץ בה. באופן הגשה זה לא היה רוחב לב מצד התורמים ולא כבוד רב למקבלים. מסתבר, שמתוך חוסר ביטחון בכוחו של המחבר החולני להוסיף להמשיך שנים רבות בעבודתו התחכמו חברי ועד המילון להפקיד את התרומה במרכז אפ"ק (אנגלו פלשטינא קומפני; כיום: בנק לאומי

(לישראל) בירושלים שבהנהלת ז'ד לבונטין ז"ל, והמנוח
 נצטוו למסור למחבר אלף פראנק לחודש תמורת חוברת
 מודפסת, מוגהת וערוכה בפול למשלוח למשרד המו"ל
 בברלין. היות ומחצית התרומה נועדה להחזקת בית היוצר
 ומשפחתו ושכר עוזריו, נמצא, שקיום הבית היה תלוי בהתקדמות
 פתיבת החוברת והדפסתה. והיה אם בסוף החודש עדיין
 היה עולה על השולחן לחם לבן ושחור, גבינה וחמאה
 בפוקר ובערב, ומנת בשר וירקות בצהריים, וידענו, שהדפסת
 החוברת נסתיימה ונסרה לידי מר לבונטין, והוא בדק
 בקפדנות רבה את מספר עמודיה, ומסר את התקציב החודשי
 לידי הגב' חמדה בן יהודה. ואולם אם נתקל המחבר,
 רחמנא ליצלן, בערכים קשים, שדרשו ממנו זמן רב לעריכתם,
 והחודש נגמר לפני שנסתיימה הדפסת 48 העמודים, אזי היו
 כל בני הבית צפויים לרעב, פשוטו כמשמעו. עוגן ההצלה
 היחידי בימים כאלה הייתי אני. הייתי מקבל בשכר עבודתי,
 נוסף על הפנסיון המלא בבית בן יהודה, גם 10 פראנק לחודש
 דמי כיס. פיון שחייתי חיי נזיר למחצה – לא עישנתי ולא
 שתיתי אלפוזול ולא הלכתי לראינוע אפילו יחידי – הייתי
 אני המלווה הקבוע בשעת מצוקה זו. בסודי סודות, בלי
 שהדבר יגיע, חלילה, לידיעתו של בן יהודה, הייתה הגב'
 חמדה מבקשת ממני "הלואה" קטנה של מגידה (4 פראנקים)
 או שתיים לכלפלת הבית, עד שתגיע החוברת למנהל הפנק
 במספר המלא של דפיה. תנאי חיים כאלה של יוצר כבן
 יהודה, לאחר שכבר היה הכרך הראשון של מילונו
 נפוץ בעולם, אינם זך כבוד ל"עם הספר". אך למצב

כזה בבית היוצר הגדול הייתי עד ראייה לא פעם אחת.

באחרית ימיו. – עם פניסת טורקיה למלחמת העולם הראשונה הוכרז בן יהודה לנדוד לארצות הברית כדי להציל את שארית חייו. מפקד המחנה הרביעי הטורקי, ג'מאל פחה העריץ, שם פניו לרעה בכל עסקן לאומי ציוני בארץ, אך סכנה מיוחדת הייתה מרחפת על ראשו של בן יהודה, הלוחם הגדול לחירות עמו, כי יינתק פתיל חייו לפני זמנו. הוא נסע, אבל לפני צאתו את הארץ הפקיד את אוצר פתקאותיו הצרורות בידי הקונסול האמריקני, הד"ר גלאזברוק. בבואו לניו-יורק ניגש המתמיד הותיק שלנו תכף ומיד להמשך עבודתו. הספרייה העירונית הגדולה של ניו-יורק רבתי הקצתה לו מקום מיוחד (חדר מספר 202), ובו היה עובד עבודתו 10–12 שעות ביום. מוריס ורטהיים, חתנו של מורגנטאו, ציר ארצות הברית בקושטא, השיג מממשלת ואשינגטון פקודה לחתנו, שישלח אניית מלחמה אמריקנית לארץ ישראל להביא את החומר לעבודת המילון מירושלים לארצות הברית. ואמנם בימי מלחמת האנגלים בטורקיה בגאליפולי שלח מורגנטאו פקודה אל הקונסול האמריקני בירושלים למסור את החומר שברשותו לרב החובל של האנייה, אבל הד"ר גלאזברוק מיאן להוציא את הפיקדון מתחת ידיו, פן יקרנו אסון בדרך מירושלים ליפו, והטורקים יחרימוהו וישמידוהו. בראות בן יהודה, כי לא יוכל להמשיך בנכר בעבודת המילון כסדרה, ישב לכתוב את ההקדמה למילון בצורת ספר מדעי בפני עצמו.

לאחר כיבוש הארץ בידי הבריטים היה בן יהודה היהודי הראשון, שעל פי השתדלות מגבוה קיבל מלונדון פספורט (דרפון) עברי עוד לפני קביעת המנדאט, וחזר למולדתו כאורח ארץ-ישראלי. מיד ניגש לסידור הכרך השישי, ועוד הספיק לערוך את הכרך השביעי, שנגמר במלה -נס-, ומשעבר לעריכת הכרך השמיני, הגיע עד -נפש-, ולא יסף!

באזוהלה של תורה. - על הפסוק בחומש במדבר (יט, יד) -אדם כי ימות באהל- אמר האמורא הארץ-הישראלי הידוע רבי שמעון בן לקיש: אין דברי תורה מתקיימין אלא במי שממית עצמו עליהם (ברכות סג ע"ב; שבת פג ע"ב), ואין ספק, שבן יהודה היה אחד מהמעוגנים והקדושים שבהם. 43 שנים רצופות היה גונח דם וממשיך לדאוג בלי הרף להחייאת הלשון העברית והרחבתה.

בתקופה המאושרת בחיי, שבה גרתי בביתו ועבדתי במחיצתו, הייתי עד ראייה לכמה וכמה חזיונות בחייו ובעבודתו של יוצר זה, שהפיצו אור יקרות על גודל נפשו ועוז רוחו, ומתוך מראה עיניים נחרתו בזיכרוני עד זקנה ושיבה המאמצים הבלתי אנושיים, שעשה אדם חלוש זה להגשמת חלומו, חלום התחייה העברית. מחוסר מקום אביא כאן רק מקרה אחד למופת, מקרה מיוחד במינו, שאף ילדיו לא שמעו עליו, ועל אחת כמה וכמה שאין איש מהחוג יודע עליו בלתי אם שמע אותו פעם ממני: באחד מלילות הקיץ של שנת תרע"א (1911) נפרדתי מבן יהודה סמוך להצות, כשהוא עודנו נלחם בערמת עיתונים לועזיים להכין חומר לעיתונו -האור- ליום

המחר, וכעבור שעתיים התפרצה רעייתו חמדה ז'ל לחדרי בצעקות איימות: "בן יהודה מתו! (וכונתה: הולך למות), מהרו רופאים!". בכתונת הלילה לעזרי (עוד לא היו פיג'מות בארץ) נדחפתי החוצה והבהלתי אליו את כל הרופאים שהכרתי, וביניהם את ידידי המקורבים אליו, הד"ר מזיא והד"ר סגל. רצתי כמטורף מבית לבית, דופק בכל פזי הצעיר באצבע הברזל אשר על שער הברזל של החצרות וחזר על המלים המחרידות, שהשמיעה חמדה ז'ל בחדרי: "בן יהודה מת!". אני בטוח, שלא רק הרופאים נענו לקריאתי, אלא שכל תושבי הרחובות של מגורי הרופאים התעוררו משנתם למשמע צעקותיי המבהילות: "בן יהודה מת!"

בשבי עייף ויגע מההתרוצצות ערום ויחף בחוצות ירושלים הבלתי בנויה, עליתי לחדרו של החולה ומצאתי, כי 3-4 רופאים כבר טיפלו בו, ועל יד מיטתו שבחדר משכבו שלולית ארוכה ועמוקה של דם. אכן כעבור זמן מה עברה ההתקפה. הרופאים ציוו עליו במפגיע להישאר יום-יומיים במיטה במנוחה שלמה, וכולנו עזבנו את קומת מגוריו.

למחר בשש בבוקר אמרתי להיפנס, כרגיל, לחדרו כדי לקחת את החומר, שהכין לעיתון, ואת מנת הפתקאות, ובהיותי בטוח, כי בן יהודה שוכב חולה במיטתו, פתחתי את דלת חדר העבודה ללא דפיקה עליה, אך מה הופתעתי ונדהמתי לראותו חיור ואנוש עומד ליד תיבתו ועובד. "אדוני, קראתי בהשתוממות וכמעט בהתמרמרות, הלא הוא חולה והרופאים ציוו עליו לשכב ולנוח!" - "לא, לא אדוני, ענה רפות

כמתנצל, כל עוד נפשי בי, עליי לעבוד בשביל המילון.
אולי אצליח להוסיף בו עוד אות אחת, כי מי יודע, מה
יהיה בי מחר. ובדברו הפנה את ראשו כלפי השלט שממול
פניו וחזר בפני עצמו: היום קצר והמלאכה מרובה;
והמשיך לעבוד.

סוף אדם למות. - אחרי לילה איום ונורא זה של
התקפתו האחרונה עוד חי ועבד 12 שנה. אכן קצרו ימי
האיש מבצע את המלאכה הלשונית הגדולה, אשר לדברי
ביאליק ב-חבלי לשון- דרשה לגופה אקדמיה שלמה של
חוקרים לזמן של מאה שנים, אבל כל הימים המעטים שניתנו
לו הקדיש רק למלאכת קודש זו. מטרת חייו הייתה לתת
לעם לשון עברית פשוטה, הראויה לשימוש בחיי יום
יום ככל שפה חיה אצל אומות העולם. הוא עמל עשרות
בשנים לכנוס במילונו את אוצר הלשון העברית הישנה
והחדשה בכל היקפה במשך שלושת אלפי שנות קיומה. לשם
כך נדד שנים על שנים מספרייה לספרייה וממזיאון אחד
למשנהו כדי לגלות ולחשוף שרידי לשון גוונים. דומני שלא
אגוים, אם אומר, שלא הניח ספר מועיל וחשוב, שלא עבר
עליו. ואולם כאשר על אף עמלו הרב לא מצא מן המוכן
את כל המלים הדרושות לשפה חיה בדיבור פה, נאלץ
ליצור כמותן בעצמו ברוח הלשון המקורית.

הוא עבד את עבודת עמו עד רגעי חייו האחרונים, עד
שעה 12 של ליל כ-ו פסליו תרפ"ג, ובשעה אחת וחצי אחר
חצות השיב רוחו אל על.

בן 65 היה במוֹתו, וארבעים ואחת שנה עמל ופעל
ביצירתו בארץ, כשהוא גונח דם, מסכן את חייו, אך אינו
מפסיק עבודתו אף ליום אחד. את השעון השנתי עיכבו
במהלכו והעמידוהו מן הצד מבויש ונכלם, באין עוד צורך
לאיש בדיוקו. הספרים המרוזבים, שהיו מפוזרים על פני
השולחן הארוך והרחב, נשארו פתוחים כשהיו, אבל חיי
היצירה של היוצר הגדול אליעזר בן יהודה נדמו לנצח.

יהי זכרו ברוך!

תוכן העניינים

83 פרק א': תחילתו של אליעזר בן יהודה

קול ממרום

פטיעה ראשונה

פוחו של מאמר

רעיון ומעשה

בדרך הביתה

הפרידה

99 פרק ב': בתוככי ירושלים

הלילה הגדול

בבית ובבית הספר

הקרוב

התנועה בהתפשטותה

התאוששות וראשית היצירה

מעו יצא מתוק

החווה עם לאנגשיידט

במחיצתו

115 פרק ג': בבית היוצר

בן יהודה בעבודתו

ההוצאה לאור והמערכת

באחרית ימיו

באזהלה של תורה

סוף אדם למות